

Pareto-optimal aşı

Çağlar Güven*

Aşı tedarik ve uygulamasında global sıkıntı var. Öte yandan hemen bütün dünyada piyasa yanlısı ekonomi politikaları yürürlükte. Acaba bu ikisi arasında bir ilişki var mı? Bu birinci soru.

1980'lerden bu yana piyasa düzeninin adeta doğa yasasıymış gibi sorgulamadan kabul görmesi gerektiği ileri sürüldü. Vaşington konsensüsü belgesinde, Kopenhag kriterlerinde kodifiye edilerek.. Piyasa düzeni gerçekten toplum yasalarının gereği midir? Bu da ikinci soru.

Bilimde her teori veya doktrin, hem iç, hem dış geçerlilik (*validity*) açılarından sorgulanır. İç geçerliliğin doğrulanması nispeten kolay, dış geçerliliğin doğrulanması çoğu zaman imkansızdır. Öte yandan hakikate ulaşmak ancak sistemin dışına adım atarak, üst sistemleri anlamayı, yani bir anlamda dış geçerliliğin sorgulanmasını gerektirir. Yukarıdaki ikinci soru da dış geçerlilikle ilgili; çetrefilli bir soru ve önemine rağmen bu yazının konusu olmayacak. Bu yazıda birinci soruya cevap arayacak, piyasa düzenini dışardan bakarak eleştirmek yerine sadece içerden sorgulayacağız. Kısacası düzenin eleştirilmesi veya değiştirilmesi konumuz dışında.

Yazıdaki analiz aslında çok basit; sadece temel iktisat kuralları üzerinden bir sonuca varacağız. İktisatçıların ve üniversitede iktisat dersi alanların hoşgörüsüne sığınarak, bilmeyenler yararlınsınlar diye..

Mikroiktisat bütün okullarda ekonomiye giriş dersi olarak okutuluyor. Kendi içinde tutarlı, kusursuz bir matematiği var. Üç ajandan oluşan soyut bir ekonomi düşünelim; tüketici, üretici ve devlet. Bunlar piyasalarda üretim, tüketim, mübadele ve denetim faaliyetleri içindeler. Bir dizi önkabulden hareketle tam rekabet ve serbestlik koşullarını sağlayan piyasaların optimal dengelere evrileceğini matematikle ispatlamak mümkün. Burada optimalite, marjinal faydanın marjinal maliyete eşitlenmesi anlamına geliyor.

Aşına olmayanlar için önce marjinal faydayı tanımlayalım. Ekonomide herhangi bir malın fiyatı tüketilen sonuncu, yani marjinal birime biçilen değer ya da fayda olarak tanımlanıyor. Dolayısıyla fiyatla marjinal fayda aynı şey. Diyelim ki sıcak bir günde soğuk bir maden sodası içerek serinlemek istiyorum ve bir şişe suyun fiyatı 2 lira. İçtiğim ilk sudan büyük keyif alıyor, fayda sağlıyorum. Bu fayda bana

göre 2 liradan fazla ediyorsa doğal olarak ikinci bir şişe su içmem beklenir. Ancak ikinci şişe birincisi kadar keyif vermeyecek, yani daha az fayda sağlayacak. Ekonomide buna azalan marjinal faydalar yasası diyoruz, insan tabiatından kaynaklanan ampirik bir yasa. Yani günde üç şişe su tüketiyorsam üçüncü şişenin marjinal faydası 2 liraya eşitlenmiş demektir. Sağlayacağı fayda 2 liradan az olacağı için artık dördüncü bir şişe istemiyorum.

Marjinal maliyet ise son üretilen birimin toplam maliyette yol açtığı artış, yani harcanan hammadde, enerji, işçilik vb. kalemlere ait fırsat maliyetlerinin toplamıdır. Herhangi bir faaliyete ait marjinal fayda veya fiyatın, o faaliyetin marjinal maliyetine eşitlenmesi optimal faaliyet düzeyine ulaşıldığını gösterir. Buna iktisatçı diliyle ekonomik verimlilik (*efficiency*) şartı diyoruz. Fayda maliyetten yüksekse faaliyeti artıracak, değilse azaltacağız. Akla yakın olan bu sonuç bir refah fonksiyonu tanımlayarak matematikle hemen gösterilebilir.

Bu çerçeveye göre patronun hak ettiği kâr, toplam maliyetin içinde yer alır. Yani şirket hiç kâr etmese dahi patron ortaya koyduğu sermaye, emek ve girişimciliğin fırsat maliyetine eşit miktardaki parayı cebine koyar. Buna iktisatta normal kâr diyoruz. Ancak optimalitenin kısa dönemde bozulması ve fiyatın marjinal maliyetin üzerine çıkması da mümkün. Böyle durumlarda patron normalüstü, yani aşırı kâr elde edebilir. Serbest piyasaların üstünlük iddiası, aşırı kârların rekabet nedeniyle zaman içinde eriyeceği ve fiyatın marjinal maliyete eşitleneceği vaadine dayanır. Uzun dönemde gözlenen piyasa fiyatı, talep (yani fiyat) eğrisi ile arz (yani marjinal maliyet) eğrisinin kesiştikleri tüketim hacmine tekabül eder. Arz ve talebi eşitlediği için bu fiyata denge fiyatı diyoruz. Tam rekabetçi serbest piyasaların ve dolayısıyla kapitalizmin meşruiyetini sağlayan temel argüman bu dengeleme ve verimlilik vaadidir. Devletin böyle piyasalarda bir rol veya görevi yoktur.

Şimdi dönüp realiteye bakalım; hangi piyasalarda verimlilikten söz edebiliriz, yani hangisinde fiyatlar marjinal maliyete eşit? Bildiğimiz gibi hiç birisinde.. Ekonomistler de tam rekabetin realitede var olmadığını elbette bilirler. Ancak iddia şu: tam rekabetçi koşullara ne kadar yaklaşırsa optimaliteye de o kadar yaklaşmış oluruz; o nedenle serbest piyasa yanlısı politikalar izlenmelidir. Diğer bir deyişle, mikroiktisatın asıl odaklandığı konu tam rekabet koşullarının sağlanamadığı durumlardır. Böyle hallerde "*market failure*", yani piyasa aksaması veya çöküşü meydana geldi diyoruz. Çöküşe yol açan başlıca neden rekabet eksikliği olsa da, eşyanın tabiatından kaynaklanan başka nedenler de

var. Burada bizi asıl ilgilendirecek olan da aşağıda açıklayacağımız bu başka nedenler.

İktisat mantığına göre piyasa ekonomilerinde devletin birinci varlık nedeni piyasa çöküşlerini önlemek veya onarmak. Devletin bu denetleme ve düzeltme fonksiyonuna regülasyon diyoruz. Örneğin rekabeti güçlendirecek yasalar koymak, bir rekabet üst kurulu ihdas etmek gibi.

(Regülasyona ilişkin dört farklı anlayışın ekonomi politikalarında kabaca dört ekole tekabül ettiğini söyleyebiliriz. (i) Piyasa çöküşleri istisnai bir haldir, oluşan çöküşler yine piyasa mekanizması marifetiyle onarılmalı, devlet mümkünse işe karışmamalıdır. Bu liberteryan veya neoliberal iktisat görüşü. (ii) Çöküşler istisnaidir ancak devletin önleyici ve onarıcı müdahaleleriyle giderilebilir. Bu liberal iktisat görüşü. (iii) Çöküşler yaygın niteliktedir; devletin sürekli müdahalesini gerektirir. Keynes'ci iktisat görüşü. (iv) Piyasa mekanizması çalışmaz; çöküşlerden kaçınılamaz, merkezi planlama gerekir. Bu da Marksist görüş).

Aşı konusuna gelmeden önce bir tasnif yapmamız gerekiyor. Tükettiğimiz mal ve hizmetler (i) serbest erişim, (ii) ortak tüketim eksenlerinde dört ana sınıfa ayrılabilir. Serbest erişim, alım satıma tabi olmadan o mal veya hizmetten yararlanma; ortak tüketim ise birlikte tüketimin mümkün olması demek. Örneğin bir elma serbest erişime kapalıdır, fiyatı ödenmeden tüketilemez. Oysa karayolları, parklar, dağlar, tepeler veya temiz hava erişime açıktır. Elma sadece serbest erişime değil, ortak tüketime de kapalıdır; tüketildiğinde başkasına bir şey kalmaz. Oysa bir radyo yayınından, merkezi ısıtmadan, asayişten veya bilgi ve teknolojiyen birden fazla tüketici birlikte yararlanabilir. O mal veya hizmetin arzında bir eksilme olmaz.

Serbest erişim ve ortak tüketimin derecesine göre çok sayıda mal ve hizmet sınıfı tanımlayabiliriz. Hem erişim hem tüketime kapalı olan mallara özel mal diyoruz. Elma özel bir mal, berberde saç kesimi özel bir hizmet. Buradaki temel ve çok önemli gerçek şu: rekabetçi piyasa mekanizması sadece özel mal ve hizmet piyasalarında verimlilik sağlar; diğer malların fiyatlarını marjinal maliyete eşitleyemez, optimal dengeyi sağlayamaz. Yani özel mal ve hizmet piyasaları dışında devlet müdahalesi olmazsa piyasa çöküşünden kaçınmak mümkün değildir. Matematikle kolayca gösterilebilen bu sonucu fiiliyatta her

gün gözlemek mümkündür. Piyasa ekonomisinin değişmez demir yasasıdır. Nedenini açıklayalım.

Ortak tüketime açık olan mallara genelde kamusal mal diyoruz. Hem tüketime hem de erişime açık olan mallar ise saf kamusal mallar. Örnek olarak sokak aydınlatması veya milli savunma hizmetleri verilebilir. Çöküşü sokak aydınlatması örneği ile açıklayalım. Diyelim ki belediye hizmeti yok, ev sahipleri evlerinin önünü kendileri aydınlatacaklar. Siz evinizin önünü aydınlattınız. Ama sizin ışığınızdan yararlanan komşunuz hazırda konup gereken harcamadan kaçındı. Neticede optimal düzeyde aydınlatma gerçekleşmeyecek, marjinal maliyet faydanın altında kalacak. Bu nedenledir ki devlet vatandaştan zorla vergi toplar, yeterli aydınlatmayı kendisi sağlar. Bu zorunluluk eğitim, sağlık, adalet ve hukuk gibi akla gelen bütün kamusal hizmetler için geçerlidir. Piyasa mantığına göre, devlet bunun için vardır. *(Devletin aynı zamanda erişime açık otlak ve meralar, uçuş koridorları, radyo-tv frekansları, denizlerdeki balık sürüleri gibi malların yağmalanıp yok edilmesini önlemeye ilişkin görevleri de var, ama bunlar konumuzun dışında).*

Aşıya gelirsek, aşı beni hastalıktan korur, ama aynı zamanda salgının yayılmasını önleyerek herkese fayda sağlar. Ders kitaplarında kamusal ürünlere örnek olarak gösterilir, ve yukarıda açıklandığı gibi piyasa mekanizması tarafından yeterli miktarda üretilmez. Üretim için devletin müdahalesi gerekir. Devletin bu görevinin devletçilikle bir ilgisi yok; müdahale piyasa ekonomisinin çalışması için gerekiyor. Öyleyken bugün ne görüyoruz? Aşı üretimi neredeyse tamamen özel firmaların elinde. Patent almışlar, tekeli konuma ulaşımlar. Hem fiyatlar maliyetin çok üstünde, hem yeterli üretim yok. Ülkeler aşığı elkoymak için birbirlerini suçlarken salgın kol geziyor. Diyelim ki devlet aşığı üreticilerden yeterli miktarda satın aldı ve halka ücretsiz olarak dağıttı. Böyle bir önlem işe yaramaz. Tekelci fiyatlar ve kârlar devam eder, üretim optimal seviyeye ulaşmaz. Çözüm ancak devletin üretime el koyması veya kendisi gerçekleştirip talebi karşılamasıyla mümkündür. *(Bazı teknolojilerde üretim arttıkça ortalama maliyet düşmeye devam edebilir. Bu durumda marjinal maliyet ortalamasının altında kalacağından maliyet üzerinden fiyatlandırma işletmenin zarar etmesine yol açar. Ancak bu muhasebe zararı gerçek anlamda ekonomik kayıp anlamına gelmez, devletin zararı hazineden ödeyerek üretime devam etmesi gerekir).*

Bu açıklamalar bize ne söylüyor, özetleyelim. Kapitalist düzen piyasa mekanizmasının serbestçe çalışmasını; ama çalışmayıp çöktüğü hallerde de devletin gereken regülasyonu sağlamasını istiyor. Ancak burada temel bir çelişki var. Rekabetçi koşullar kapitalizm için gerekliyken, aynı koşullar kapitalist yatırımcı açısından tam aksine bir kâbus gibidir. Bu koşullarda normalüstü kârları uzun dönemde sürdürmek mümkün olmaz. Kapitalist açısından önde gelen hedef rekabetçi tehditlerden kurtulmak, tekelci konuma kavuşarak normalüstü kârları güvence altına almaktır. Literatürdeki iş stratejilerinin tamamında hedeflenen de zaten budur. Kısacası kapitalist yatırımcı için elverişli olan piyasa çöküşüdür, çöküşün önlenmesi veya onarılması değil. Kapitalizmle kapitalistler arasındaki bu çelişkinin açığa çıkıp dışarıya yansıtılması sermaye birikimi açısından çok tehlikelidir ve katiyen gündeme getirilmez.

Liberal demokrasilerde devletin piyasa çöküşlerini önleme yanında bir görevi daha var; paylaşımında hakkaniyeti sağlamak. Yani devletin ikinci görevi kaynak transferleri yoluyla ekonomiyi arzu edilen, toplum refahını maksimize eden dengelere yönlendirmek. Liberalizme göre bu iki görevin yerine gelmesi ancak demokrasilerde mümkün olur. Buna göre demek ki seçimle işbaşına gelen hükümet ilkin regülasyon görevini yerine getirecek. Teori böyle diyor, ancak pratikte görülen teoriden çok farklı. Yani klasik regülasyon teorisi realitede olup biteni açıklamıyor. Gerçekte olanlar şöyle.. Çok sayıda seçmen, az sayıda ise patron, politikacı ve bürokrat var. Seçmenin amacı kendisine hizmet edecek politikacıyı seçmek, oysa politikacının öncelikli amacı yeniden seçilmek. Sermaye sahibi patronun amacı tekelci kârlara ulaşmak, bürokrasinin amacı ise yetki alanını genişletmek, kadrolarını şişirmek. Kısacası amaçlar birbirlerine uyum sağlamaktan çok çatışma halindedir. Çok sayıdaki seçmenin bir araya gelerek politikacıları etkilemesi hemen hemen imkansız. Oysa az sayıdaki sermayedar kolayca bir araya gelerek dernekler ve odalar vasıtasıyla politikacılara ve bürokratlara ulaşabilirler. Sermaye ile ittifak halinde kimi bürokratların politikacıları etkileyerek regülasyon kararlarını sermaye çıkarları doğrultusuna yönlendirme kabiliyetleri var. Böylelikle devletin regülasyon fonksiyonu asıl amacından tamamen koparılarak iş dünyasının ve patronların stratejik oyun alanına dönüşür. Devlet kamu yararını gözetme kabiliyetini yitirir. Rekabet, serbestlik, verimlilik; hepsi unutulur; fiyatların maliyete eşitlenmesi falan mümkün olmaz. Kamusal malların tedariki tekellerin, oligopollerin insafına terk edilir. Özel güvenlik şirketleri, özel okullar, özel hastaneler, özel

üniversiteler artık olağan karşılanır; kimsenin aklına da sorgulamak gelmez. Hemen bütün liberal demokrasilerde gözlenen budur.

Kısacası kapitalizmin verdiği sözün bizzat kapitalistler nezdinde beş paralık değeri olmadığını görüyoruz. Pervasız bir ikiyüzlülükle sözümona serbest piyasa politikaları kitlelere liberalizm adına, sanki eşyanın tabiatı gereğiymiş gibi dayatılıyor. Bu her gün karşılaştığımız yalanlardan çok daha vahim bir aldatmaca. Kendi içinde tutarlılık gösteremeyen bu sistem karşı karşıya olduğumuz çevre tahribatı, iklim değişikliği, salgınlar, ekonomik yıkım, işsizlik gibi insanlığı tehdit eden sorunlarla baş edemez ve edemiyor. Değişmesi şart. Peki bu nasıl olacak?

İlk akla gelen piyasacı anlayışı sorgulamak ve planlamaya alan açmak olabilir. Ancak bu kimilerinin sandığından çok daha zor bir proje. Özgürlükleri kısıtlamayı, başkaları adına karar almayı gerektiren ahlaki sorunlarla baş etmek gerekecek. Devasa teknik, pratik ve sosyal açmazlar söz konusu. Yerkürenin önümüze koyduğu fiziki limitleri kabullenmek, yaşam biçimini buna göre düzenlemek gibi zor seçenekler var. Ve bunları yaparken gerçek bir demokrasiyi yaşatmak mümkün olacak mı? Eğer toplum ayakta kalacaksa bu soruları düşünmemiz, fedakarlığa hazır olmamız, emek vermemiz gerekir.

Değişim nasıl olacak sorusuna dönersem.. Kısa cevap, nasıl olacağını bilemeyiz. Haddimizi aşırp şöyle olacak diyemeyiz. Bunu toplumun evrimi ve diyalektiği kararlaştırarak. Biz doğru bildiğimiz tezleri savunacağız, başkaları da kendi tezlerini. Becerebilirsek eğer, belki sadece tezlerimiz galip gelmez, hiçbirimizin bilmediği yepyeni sentezler tezahür eder. İlerleme dediğimiz şey belki hasıl olur.

6 Mart 2021

* ODTÜ Endüstri Mühendisliği Bölümü Emekli Öğretim Üyesi